

JEGYZETEK

¹ Természetesen igaza volt Makkai Lászlónak abban, hogy a várostörténet, mint sajátos szakágazata a történettudománynak, Jakab Elek idején még kezdeti lépéseinél tartott, s ezért a kutatás szükségszerűen túlhaladta módszerét is. De azt Makkai sem vitatja el, hogy szerzőnk úttörő szerepet játszott ebben a műfajban. (L. Makkai László: *Társadalom és nemzetiség a középkori Kolozsváron*. Kolozsvári Szemle II. évf. 2. sz. 87.).

² Kozma Ferenc: *Jakab Elek élete és munkássága*. Keresztény Magvető 1901.; Gál Kelemen: *Jakab Elek élet- és jellemrajza*. Kolozsvár 1938.; Ferencz József: *Jakab Elek emléke*. Unitárius Közlöny 1898. 168—173.; Bözödi György: *Jakab Elek a történettudós*. Új Élet 1970. 24. sz.; Benkő Samu: *Jakab Elek emlékezete. A helyzettudat változásai*. Bukarest 1973.; Egyed Ákos: *Jakab Elek. Tanulmányok*. Bukarest 1986.; Kéziratban: Fodor Sándor: *Viața și activitatea lui Jakab Elek*. Diplomadolgozat.

³ *A királyföldi viszonyok ismertetése*. II. Budapest 1876. Előszó.

⁴ Egyed Ákos: *Jakab Elek és a szülőföld*. Korunk 1990. 2. sz. 255—258.

⁵ Jakab Elek: *Szentiváni Mihály életírásához*. Figyelő 1878. 1. sz. 11.

⁶ Nemzeti Társalkodó 1846. 182. sz. 572—573.

⁷ *Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848—1849-re*. Budapest 1880.

⁸ Kolozsvári Posta 1863. november 18.

⁹ *Kolozsvár története* I. Budapest 1870. 30.

¹⁰ *Uo.* 7.

¹¹ *Uo.* 25.

¹² *Uo.* 27.

¹³ *Uo.* 29.

¹⁴ *Uo.*

¹⁵ Az Unitárius Püspökség Levéltára. Kolozsvár. Levél Ferenc Józsefhez. 1889. július 18.

¹⁶ *Uo.*

GYÖNGYÖSSY JÁNOS

AZ ÁRKOSI UNITÁRIUS TEMPLOMVÁR

Az unitárius templom és az öt körülvevő vár a falu központjában, a főút melletti magaslaton áll. A mai templom a XIX. század első felében épült, egy hajó és félköríves szentély együtteséből álló középkori templom helyébe. A templomot ötszög alaprajzú erődítmény övezi, déli szögletén a harangtoronnyal, délkeleti, északkeleti és északnyugati sar-

kán egy-egy olaszbástya típusú toronnyal. Délnyugati szögletén egy négyzet alaprajzú védőtorony áll.

Az 1789-béli püspöki vizitáció jegyzőkönyvének Árkosra vonatkozó részében a következőket olvashatjuk: „Vagyon egy háromszegeletű forma fundus a falu dereka tájékán magasocska helyen, melynek vicinussa egyfelől úm. felyül Kőrispatak felől a parochiális fundus, előtt ugyan Kőrispatak felé járó országuttya; alol a közönséges, Szent György felé lejáró út, harmadik felől a sokszor említett Kőrispatak felől való útból a falunak felső felébe bójáró út. Mely mindjárt vicináltatott fundusnak magasabb részibe egy vár vagy kastély, napkeletre, északra, napnyugatra és délre fennálló négy fedetlen bástyaival együtt, jó nagy magasságú kőfalakkal. A bástyákban belől látszik az ezelőtt sok esztendőkkel lőtt pogányok égetésének vestigiuma; a kőfalai is béborítatlanok lévén, imitt-amott a tetejéről kezdettenek lehullani a kövek. A belső ambitussa ezen várnak jó és elegendő tágas, füvet teremvén pedig, a pap és mester kaszálgattyák. Ezen kastélynak a délre álló ötödik bástyájára erigáltatva vagyon a torony, sendely megovadagult (sic!) fedél alatt. Három grádicsokon mennek fel reá belől, fenn cserefából való mesterseges erőss kötéscken áll a szarvazattya, még hollyagokkal és in summitate egy bádokból készült gombbal s vitorlával együtt. Reparáltatott ezen torony circa annum 1746 és a fedelibe 1767. Vagyon benne két szép és új harang (. . .). Ezen torony napkelet felől való oldalán ilyen írás olvastatik: Qui mare, qui terras fabricavit, et caeteras ora. Act. 4.24. Quits sit? Salvator nos docet esse Patrem. Mat 21.25. (. . .) A torony alatt is vagyon egy ajtó duplás, melyben e várba szoktak bemenni, vaszár és retesz rajta, kívül előtte cserefa rostély.“¹

A továbbiakban a jegyzőkönyv az akkor még jó állapotban lévő régi templomot ismerteti. Ezt kívülről hét támpillér erősítette, 1778-ban új szarvazattal és cserépfedéllel látták el. Az egyszerű kivitelezésű kazettás mennyezet 1759-ben készült, a déli bejárat előtt pedig egy 1778-ban épült portikus állott. A templom nyugati végében — részben az északi oldalra is kiterjedő — L alakú, gerenda lábakra támaszkodó karzat állott, melynek festett díszítése a mennyezetével azonos volt. Az északi oldalon kehely alakú, alul orsós, felül pedig sokszög formájú szószek állott. A fölötte lévő szószékkoronát felirata szerint 1759-ben készítették.

Ezt a régi templomot 1830-ban lebontották, helyébe a ma is fennálló templomot építették. Az akkor árkosi jegyző, Barabás István írásban is megörökítette ezt az eseményt a következő címmel: Emlékeztető írás az Árkosi Unitárius újj Templom építtetéséről. 1831.² Ebben egyebek közt a következőket olvashatjuk:

„Volt tehát egy régi Templomunk, melynek építtetéséről semmi emlékeztető írás nem maradt, hanem amint közvélekedésből gyanítani, régen a Tatárok járásával az egész Vár Bástyák úgy a templom is el

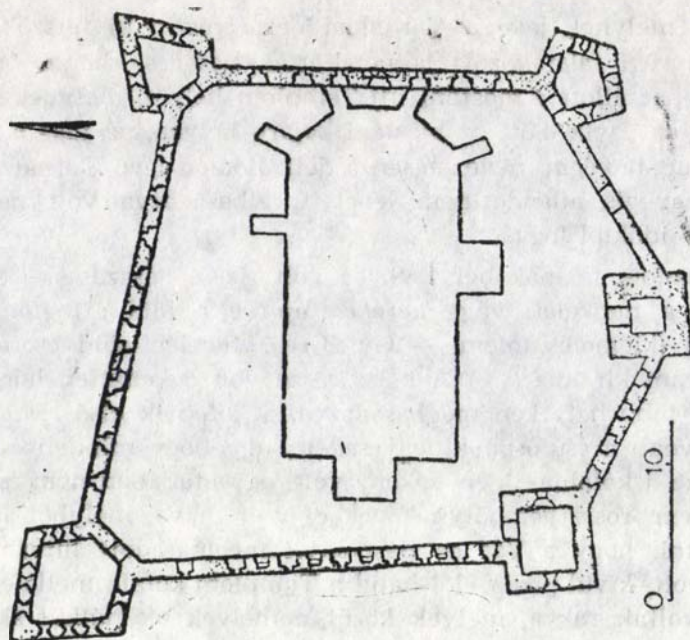
égettétvén, melynek jelei a Vár oldal belső részén ki tetszők (...) úgy a templom régi falai között is tanáltattak üszöges, szenes fák. A régi templom tehát állott a mostani ujj Templom helyin, melynek voltak két Tornáttzai, az egyik előtt az mostani bejáró helyen, az más³a Templomnak napnyugati végén, nevezetesen a déli oldalon lévő Tornázt több ízbe ujgittatott, mégis állandó nem lehetett, elhasadozva volt mind a két Tornázt sok időktől fogva.

A Templom falának belső világa volt tíz öl hosszasságú és négy öl szélességű, a napkeleti vége *kereken építve* a föld színétől három öl magasságra (kiemelés tölem — Gy. J.) ... fedelén zöld cserépből 1754 esztendő szám kirakva (...) A belső része volt egyenetlen horgas-borgas kőfalakból, több helyeken meghasadozva, a kőfalnak alsó része elég vastag, de felyebb a csúfosan kihegyesedett, úgy hogy minden észrevétellel a felső része a kőfalnak igen vékony volt, egy átaljában nem csak rosszul építve, hanem rossz gömbölyű kövekből volt rakva, melyből azt lehetett következtetni, hogy a Vár és Bástyáktól megmaradott hitván kövekből építettett volt, kívül pedig elől-hátul a Templom kőfala mellé elébb-elébb kő lábak voltak rakva, melyek közül némelyek ok nélkül állottak ott, mivel a faltól elválva semmit se tartottak.“

A rövid leírás a templom berendezéséről is megemlékszik. Innen tudjuk, hogy a kazettás mennyezettel egykorú karzatot az orgona felállításkor, 1821-ben bontották le. Szintén Barabás írásából tudjuk meg, hogy az új templom építésének vezetője egy Török Károly nevű pallér volt, aki munkájáért 600 forintot kapott. A bontás 1830 június 3-án kezdődött: § „Az egész régi Templom falát a Pallér mind lerontatá és abból semmit sem hagyott meg a föld színén felyül, csupán az Északi oldalán a Catedrától napnyugatra kezdődött az új kőfal a régi fundamentomra vagy annak közepire rakatni, a kőfal egyebütt körül mindenütt ujj fundamentumra kezdődött rakattatni“. A hajó egykori kazettáiról 1830 június 13-án Barabás a következőket jegyzi fel: „A régi Templomnak festett deszkából és külömb-külobb figurákból volt négy szegletű menynezet deszkáit a Curátor házánál darabonkint licitálva el adtuk.“

Orbán Balázs az erdőítményekről a következőket írja: „Maga az egyház újra épült ugyan, de erős várkastélya régi idők emlékét védi, régibbet a falain látható 1639-ik évnél. E várkastély még jelenleg is ép állapotban van. 200 lépés kerületű, 6 öl magas falai öt szögben idomultak, mindenik szöglethez kiszögellő erős bástya van támasztva. Ezek egyikére, a régi kapubástyára épült a torony. Igen valószínű, hogy ezen kastély is szerepelt akkor, midőn a törökök Ilyefalva és Szent-György kastélyait ostromolták, bár hagyományon kívül erre vonatkozó más adatnak nem tudtam nyomára akadni.“³

A múlt század harmincas éveinek kezdetén épült templom szentélye a nyolcszög három oldalával zárul, déli és nyugati bejárata elé portikus

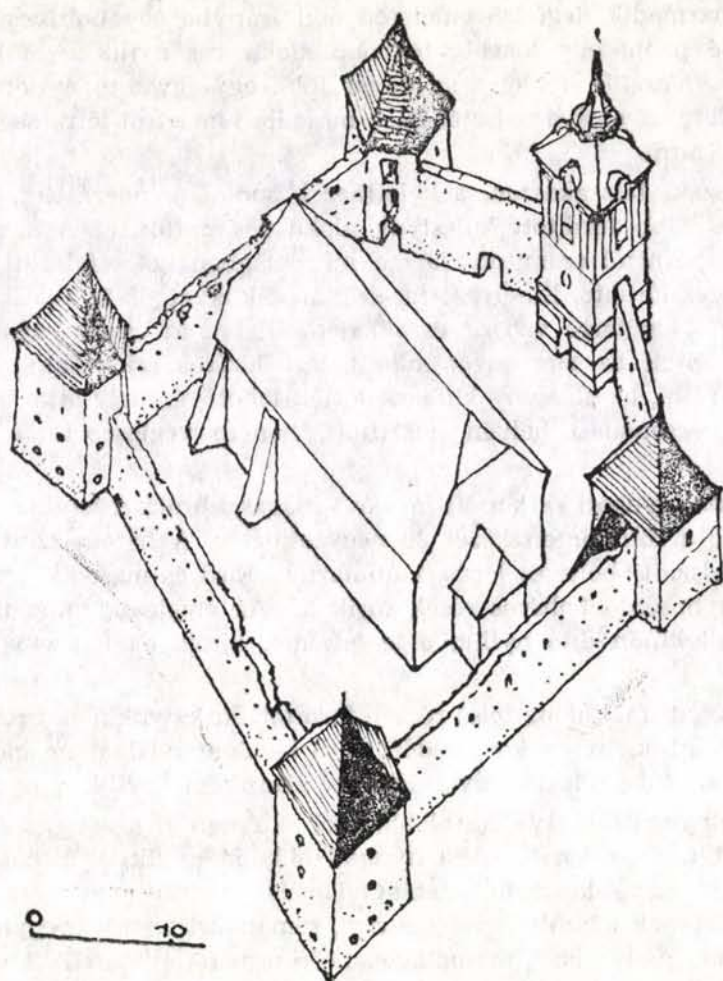

1. ábra. A templomkastély alaprajza.

épült. Közülük a nyugati egyben feljárást biztosít a karzatba is, ahol az orgona található. A templom déli és északi oldalán nagy nyílású, félkörívesen záródó ablakok nyílnak. A szentély szögleit támpillérek erősítik.

A keletelt templomot ötszög alaprajzú vár övezi. Ennek déli szögletén a középkori eredetű, de jelentős mértékben átépített harangtorony áll. A torony és a délkeleti sarokbástya közti felszakasz lőréses felső része leomlott vagy lebontották, peremét ma betonlap fedi. Ezen a szakaszon található a vár mai bejárata, melyet feltehetően a múlt század elején, a harangtorony átépítésekor létesítettek, ugyanis a várkapu eredetileg a harangtorony alatt nyílt. A délkeleti sarokbástya ötszög alaprajzú, homlokfalai 115° -os tompaszöveget zárnak be egymással. Ez az alaprajzi megoldás kissé eltér az olaszbástyaszerű tornyok építésének általános gyakorlatától, ezeknek homlokfalai ugyanis általában 70° – 80° körüli hegyesszögben találkoznak. E rendhagyó alaprajz miatt a délkeleti bástya harangtorony felé néző nyugati szárnyfala a szomszédos falszakasszal 80° -os hegyesszöveget zár be. A három szintre tagolt bástya első és második emeletének oldalfalait megközelítőleg 15×15 cm nyílásméretű lőrések törik át. A földszinti lőréseket utólag elfalazták. Az udvar felől a bástya mindhárom szintjére egy-egy ajtó nyílik. Az emeleteket egymástól elválasztó födémek tartógerendái ma is megvannak.

A keleti falszakasz felső harmadán lőrések sorakoznak, alattuk pedig az egykori védőfolyosó tartógerendáinak helye látható. A falhossz közepe

2. ábra. Az árkosi unitárius templomkastély.

(A rajzokat a szerző készítette — saját felmérései alapján.)

táján egy lappancsos lőrés nyílik, tőle jobbra és balra kulcslyuk alakú rések sorakoznak. A rések körüli falrészt, valamint a lövőfülkék boltzatát téglából rakták. Az északkeleti bástya felé eső utolsó előtti lőrés alatt egy keskeny nyílású, sülyesztett szuroköntő is látható. A keleti falszakasz fele hosszától kissé északra, megközelítőleg 3 m magasságban az Orbán Balázs által is említett 1639-es évszám látható, melyet a jelek szerint, annak idején a friss vakolatba karcoltak.

Az északkeleti sarkon áll a vár legmagasabb, négyszintes olaszbástyája. A földszinten és az első emeleten a négy fő irányba tágas, boltíves lőrések nyílnak, melyek nehezebb tüzfegyverek (szakálasok, kisebb ágyúk) számára készültek. A második emelet lőrései jóval kisebb mére-

tüek. A harmadik, legfelső emeleten déli irányba egy boltíves lőrés az udvar felé pedig egy kisebb, téglalap alakú rés nyílik. A földszintre, az első és második emeletre az udvar felől egy-egy ajtó nyílt. A legfelső emeletre a bástya belsejében, a második emeletről létra segítségével lehetett feljutni.

Az északi falszakaszon, a keletihez hasonló elrendezésben, egy lapancsos és több fordított kulcslyuk alakú rés nyílik. Ezen a szakaszon a mai talajszíntől számított 70 cm magasságban két elfalazott boltíves fülkájű lőrés látható. Elhelyezésük szimmetrikus: egyik is, másik is megközelítőleg 3 méterre van az északkeleti, illetve az északnyugati sarokbástyától. Ezek az alacsonyan elhelyezett lőrések, akárcsak a bástyák földszinti rései, az alacsony kilövést tették lehetővé, mely által a lövedék nemcsak becsapódási helyén pusztított, hanem végigsepert a támadók soraiban.

Az északnyugati sarkon áll a vár legtágasabb olaszbástyája, melynek belterülete a földszinten közel 20 négyzetméter. A három szintre tagolt bástya földszinti boltíves lőréseit elfalazták. Első és második emeletének oldalfalait hasonló boltíves rések törik át. Az emeletek mindenikére az udvar felől külön ajtó nyílik, a legfelsőnek ajtaja mellett egy ablak is látható.

A nyugati falszakasz felső részén fordított kulcslyuk alakú rések sorakoznak. Alattuk, az egykori védőfolyosó tartógerendáinak magasságában négy, egymástól egyforma távolságra eső szuroköntő nyílik.

A délnyugati bástya az előbbiektől eltérően nem öt, hanem négy szögre épült. Egyetlen lőrése a nyugati oldalon nyílik, és kőből faragott kerete van. Egy alapos falkutatás talán fényt deríthetne arra, hogy e kőkeret lőrésnek készült-e, vagy a régi, románkori templom egyik nyílászkerete volt, mely most másodlagos beépítésben látható. A két szintre tagolt bástya földszinti helyiségébe az udvarról nyílik ajtó, emeleti bejáratához fából ácsolt lépcső vezet. E csekély védelmi jelentőséggel bíró bástya sok tekintetben elüt az előbbiektől, s így feltételezhető, hogy vagy későbbi építkezés eredménye, vagy egy gyökeres átépítés után nyerte mai formáját.

A délnyugati bástyát és a harangtornyot összekötő falszakaszon fordított kulcslyuk alakú rések sorakoznak.

A vár bástyáit és falait egyaránt vakolat borította, mely a talajszíntől megközelítőleg egy méter magasságig durva kivitelezésű, azonfelül gondosan simított. A két vakolatminőséget éles vonal határolja el egymástól.

A fehérre meszelt harangtornyot óraíves hagymasisak fedi. Oldalfalait felül mind a négy irányba egy-egy hangablak töri át. Egyetlen bejárata az udvar felől nyílik, innen a felső emeletekre lépcsők vezetnek. A falat kívül-belül borító vakolat nem teszi lehetővé a tüzetesebb

vizsgálódást, de a jelek szerint a mai torony aligha őriz középkori részleteket. Óraíves párkánya alatt az 1844-es évszám olvasható.

A torony előtt a talaj enyhe kiemelkedése ötszögű formát sejtet. Lehetséges, hogy egy elővár létezett itt, mely a torony alatti bejáratot védte, s melynek alapfalai esetleg a talajfelszín alatt lappanganak.

Árkos az 1332. évi pápai tizedjegyzékben *Arkus* néven szerepel.⁴ Az 1567. évi regestrumban 30 kapuval tüntetik fel, s ezidőtájt a közepes lélekszámú székely települések közé tartozott.

Középkori temploma első formájában feltehetően a XIII. század második felében épült, s a román stílus jegyeit viselte. Az írásos adatok szerint a későgótikus átépítés csak a hajót érintette, a félköríves szentély egész a XIX. századi bontásig fennmaradt. Barabás István idézett visszaemlékezéséből kitűnik, hogy a gótikus átépítés idején a korábbi hajót nem bontották le, csupán átalakították az új igényeknek megfelelően: a falakat megmagasították, a hajót pedig boltozattal látták el. A boltozat oldalnyomását az utólag épített pillérek fogták fel. Erre az átépítésre a XV.—XVI. század fordulóján, talán még nagyobb valószínűséggel a XVI. század első felében került sor.⁵

A gótikus átépítéssel egyidőben épülhetett a templomtól külön, tőle déli irányba a középkori harangtorony, mely az 1789. évi jegyzőkönyv szerint kaputoronyként is szolgált.

Mint tudjuk, a templomtól külön épült székelyföldi harangtoronyok egyben a templom körüli temetőt övező kőkerítés bejáratának védelmét is biztosították. Így lehetett ez az árkosi torony esetében is: a templomot, az ötszögű vár kiépítése előtt feltehetően egy középmagas, ovális cinteremfal kerítette, melynek bejárata a harangtorony alatt nyílt.

A XVII. század elején, talán még Bethlen Gábor uralkodása alatt Árkos lakosai nagyméretű építkezésbe kezdtek. Ha egyáltalán létezett régebbi cinteremfal, úgy azt lebontva, templomukat ötszögű alaprajzra épült várfallal vették körül. A délkeleti, az északkeleti és az északnyugati sarokra egy-egy olaszbástya típusú védőtornyot, a délnyugatira pedig egy négyzet alaprajzú tornyot építettek. A korábbi eredetű harangtorony a vár déli sarkára került, ahol továbbra is a bejárást biztosította. Ennek az építkezésnek befejezését jelzi minden bizonnyal az északi vároldal vakolatába karcolt 1639-es évszám. Az olasz módra épített védművek megtervezésében és kivitelezésében bizonyára jelentős szerep jutott azoknak a székely mesterembereknek, akik Bethlen Gábor építőtelepein dolgoztak, s az olaszbástyás fejedelmi építkezések tevékeny részesei voltak.⁶ Különösen feltűnő a hasonlóság a váradi fejedelmi palota és az árkosi erődítmény alaprajza között. A XVIII. század folyamán a templom belsejét több ízben is átalakították, felújították. A hajó gótikus boltozatát 1759-ben kazettás mennyezettel helyettesítették, nyugati végébe pedig festett karzatot építettek. 1778-ban a templomot cseréppel fedték, ekkor

épült a nyugati bejárat portikusa is. Az 1789. évi jegyzőkönyv készítője a bástyákat fedetlenül találta, védőfolyosóról pedig nem tesz említést. Valószínű, hogy ezek az ácsszerkezetek az 1658—1662 közti török—tatár pusztítások idején elégték, s utólag nem került sor a felújításukra.

A harangtoronyt 1746-ban javították, majd 1767-ben sisakját is felújították. Ezidőtájt a torony alsó része még a középkori formában állott, ugyanis az 1789. évi jegyzőkönyv a kaputorony „duplász” ajtaját, és a bejáratot lezáró rostélyt, csapórácsot is említik.

A torony alapjától való újjáépítésre a XIX. század első felében került sor. Feltehetően az 1802. évi nagy földrengés okozta károk tették szükségessé a régi torony lebontását. Az óraíves párkány alatt látható 1844-es évszám valószínűleg az új, a mai harangtorony építésének befejezését jelzi.

Az orgona felállításakor, 1821-ben a festett karzatot eltávolították. 1830-ban a régi templomot lebontották, melynek helyébe felépítették a mai templomot. Ennek az új templomnak a szószéktől nyugatra eső északi fele a régi alapokon nyugszik.

Egyházi adatok szerint a két világháború közti időszakban, sőt talán már azelőtt is, a délnyugati sarokbástyában gabonát tároltak. Aratáskor az árkosi egyházközség minden családja bizonyos mennyiségű gabonát letétbe helyezett a bástyába, ebből a tartalékból a tél folyamán a szegényebb családoknak kölcsönöztek. A kölcsönvett gabonát a következő aratáskor bizonyos kamattal vissza kellett szolgáltatni a közösségbe. A délkeleti bástyában található néhány vesszőfonatos, belül agyaggal tapasztott gabonatarató láda talán e raktározási szokás tárgyi emléke.

Napjainkban a délnyugati bástya, a harangtorony és a tőle nyugatra eső falszakasz az erődítmény legépebb része. Helyreállításra szorul a védőfal pereme, de sürgős javítást igényel a délkeleti, az északkeleti és az északnyugati sarokbástya is. Ez utóbbiak falán több függőleges és harántirányú, vészes repedés mutatkozik.

JEGYZETEK

¹ Kelemen Lajos: Adatok öt székelyföldi unitárius templomkastély történetéhez. (1916) Művészettörténeti Tanulmányok, I. Bukarest 1977, 219—221.

² Entz Géza: Két székelyföldi vártemplom. Pásztorút (folyóirat) 1943. 2. sz. 75—80.

³ Orbán Balázs: A Székelyföld leírása. III. Pest 1869, 49.

⁴ Bálinth Gyula: Kovászna megye történeti helységnévtára (kivonat) Aluta 1976—1977, c. 121.

⁵ Vö. Entz Géza: A középkori művészet kérdései. Erdélyi Tudományos Füzetek 1943, 162. sz.

⁶ Balogh Jolán: A késő renaissance és kora-barokk művészete. Magyar Művelődéstörténet, III. 1940, 550—552.

A SZÉKELY MÓZES EMLÉKTÁBLA TÖRTÉNETE BRASSÓBAN*

Ha mostantól kezdve valaki meglátja itt a brassói unitárius templom udvarán ezt az aranybetűktől fénylő díszes vörös márványtáblát, bizonyos rezignált csodálkozással olvassa el a rajta levő szöveget:

1603

Hős Székely Mózes feje itt porladt koszorutlan.

Amde a hü kegyelet kőbe iratta nevét.

EMKE. 1889.

Biztosan lesznek olyanok, kik szülőföldünk történetének alaposabb ismerete alapján tudják kiről is van szó, de az sem lehetetlen, hogy sokan értetlenül csóválják majd fejüket. Mert Erdélyről sokat hallhattak, s ma is napirenden van ennek történelemidézése, de sajnos sokan sok helyen nem tudatosan másképpen idézik, mint ahogy valójában történtek az itteni események. Néha sok mindent hozzátesznek, máskor még többet elhallgatnak a valóságból, s így nincs mindenkinek pontos emlékezete valós múltunkról.

Sem hely, sem idő nem áll most rendelkezésünkre tévhiteket megdönteni, mégis a helyzet megértéséhez hadd idézzünk néhány adatot. Tudjuk, hogy múltunk a mohácsi csatában omlott össze s azután az ország három részre szakadt. A három közül Erdély török védnökség alatt, önálló magyar fejedelemség lett. Az itt uralkodó fejedelmeket belföldi nagy családok fiaiból állították a kis ország élére, azok uralkodtak 1690-ig, amikor osztrák uralom alá került.

A másfél százados önállóság alatt az ország trónján sok nevezetes ember ült. Különböző családok, vallások tagjai, kik között kettő unitárius hitet valló volt. Az egyik Dávid Ferenc egyházalapítása idején János Zsigmond, a másik unitárius fejedelem pedig félévszázaddal később Székely Mózes volt.

Utóbbiról mindössze annyit tudunk, hogy állítólag Székelyudvarhelyt született 1550 körül, apja lófő székely volt, s mint ilyen, sok háborúban vett részt. A fiú kedvet érzett a katonáskodáshoz és beállott a fejedelmi hadseregbe katonának. Bátorsága, hősiessége, rátermettsége egyre feljebb emelték a katonai rangban és néhány év múltán már tiszti fokozatot ért el. Szájhagyomány szerint mintegy 25 éves ifjú lehetett, amikor csapata Radnót táján állomásozott, szemben pedig a folyón túl már az ellenség táborozott. Egyszer csak amolyan személyes bravúrból foga közé szorí-

* Elmondta a Székely Mózes emléktábla újrafelállításakor, Brassóban az unitárius templomban, 1991. szeptember 22-én.